

РАДОМИР В. ИВАНОВИЋ

ЊЕГОШ КАО ЖИВОТНА И СТВАРАЛАЧКА
ИНСПИРАЦИЈА МИХАИЛА ЛАЛИЋА
(у кријици и белејрисци)

*Свуда нас је љраишо Њеџош. (Иако је
и љо била само оиџичка варка духа:
ми смо мислили да он нас љраиш,
а у сџвари, ми смо џа носили у себи.)
Да, свуда нас је љраишо
А Њеџош је љада љорасџао и био више
и виши у нама неџо икад до љада.
Иво Андрић*

Учиџељи енерџије

У парадигматском огледу „Традиција и индивидуални таленат” (1910) Томас Стерн Елиот оправдано тврди да идеографема *љтрадиција* има много шири круг значења од уобичајеног, да се мора стећи великим трудом, да обухвата специфично осећање историје које „искључује запажање не само онога што је прошло у прошлости већ и што је садашње у прошлости; осећање историје присиљава човека да не пише прожет до сржи само својом генерацијом већ са осећањем да читава европска литература, почев од Хомера, и у оквиру ње читава литература његове сопствене земље, истовремено егзистирају и истовремено сачињавају један поредак”. Непосредно потом Елиот сажима новооткривено сазнање у виду филозофске апофтегме: „Ниједан љесник, ниједан умејник нема сџм за себе џеловишо значење” (подвукао Р. В. И.).

У поетичкој монографији *Андрићева мудроносна љроза (Знаци живоџа и знаци умејносџи)*, 2006, Елиотов закон филијације

примијенили смо, из више разлога, на филозофију и психологију Андрићевог родовски и жанровски богатог стваралаштва. Најприје смо утврдили да су пишчеви „учитељи енергије” из стране књижевности били Ј. В. Гете и Т. Ман, а из домаће књижевности В. Ст. Карацић и П. П. Његош. Истовјетан примјер пружа и Михаило Лалић (1914–1992) који је из стране књижевности као „учитеље енергије” изабрао Максима Горког и Михаила А. Шолохова, а из домаће књижевности П. П. Његоша и И. Андрића. Одрживост овог мишљења поткрепљују три Лалићеве књиге медитативно-мемоарске прозе: *Сам собом* (1988), *Прелазни период (Дневник њосмајрача)*, 1988, *Прујом њо води* (1991), писане по угледу на Андрићеве *Знакове њоред њућа* (1976) и *Свеске* (1982), потом аутобиографија *Epistolae seniles (Сјарачке њосланице)*, 1995, и књига пишчевом руком одабраних разговора – *Пијави њосао сјисаићеља* (1997).

Као што је познато, Лалић се књижевно формирао као баштиник усменог народног стваралаштва, потом на искуствима њему блиског и значењски богатог Његошевог дјела, односно родовски и жанровски разноврсног корпуса савремене књижевности која припада покрету социјалне књижевности као једне од доминантних стилских формација у међуратном периоду (1928–1941).¹ За Лалићево овладавање књижевном традицијом пресудан је однос етичких и естетичких компоненти, јер је он током књижевног развоја, подијељеног у три етапе, и даље остајао досљедно реалиста, али су се временом мијењале врсте реализма којима је припадао: од *класичног*, преко *критичког*, до *интегралног*. То нам омогућава да закључимо како је Лалић у највећој мјери доприносио *иновацији* књижевне умјетности. Допринос процесима *модернизације* требало би посебно и уз видне аналитичке напоре доказивати; док о процесу *радикализације* не може бити ни ријечи (о три наведена процеса опширно и систематично смо писали у поетичкој и естетичкој монографији *Мишеме и њоешеме Томаса Мана*, 2007).

Лалићеву везаност за националну и наднационалну књижевност најбоље је тумачити гетеовском идеографемом „сродство по избору” и то истовремено у три области: егзистенцији, етици и естетици, којима писац посвећује интегралну животну визију,

¹ Лалићевим доприносом његошологији бавио се Крсто Р. Пижурца у књизи *Њејознаји Лалић (Књига њриказа, огледа, њорјрејта, сјудија М. Лалића)*, Подгорица 1999, 224. Критички коментар саопштио је у предговору „Непознати Лалић” (7–39), а потом је пренео, као изворнике, следеће прилоге: „Вријеме настанка *Горског вијенца* (По писмима Његошевим и његових сарадника)”, 1947, „Његошев бескомпромисни активизам” (1963), „Његошева награда – зближавање и сједињавање националних књижевности” (1963), „Његошеви поклонници младог сунца” (1963), „Његош и наше генерације” (1963), „Свијест народа о сáмом себи (Фрагмент о Његошу)”, 1963, и „Иво Андрић о Његошевој поезији” (1993).

интегралну стваралачку визију и интегрални реализам као примјерен, а доцније и у знатној мјери иновирани стваралачки поступак. Као присталица дијалектике живљења, мишљења и стварања, Лалић непрекидно провјерава сопствена идеолошка, интелектуална, креативна и интуитивна искуства и сазнања. У разговору са Радом Саратлић, објављеном у *Полицици* (30. IV 1976), Лалић тим поводом тврди:

„Што се тиче социјалне литературе, она не само што је имала утицаја на моје почетке, но је одредила и мој каснији развитак до краја. Из ње сам поникао, она је била прва и једина моја школа – ако нешто вриједи то што радим, њој зато треба да захвалим и мојим незаборавним учитељима: Ђорђу Јовановићу, Јовану Поповићу и Војиславу Вучковићу... Ово моје признање може изгледати чудно, нарочито припадницима млађих нараштаја, одгајаних у убјеђењу да та несрећна и тендециозна соц. литература заслужује само презриво слијегање раменима, но ја ћу овдје признати и више: упркос јаким притисцима, ја још увијек не вјерујем да је она друга литература нетендециозна, као што би хтјела да се прикаже.”

„Сродство по избору” у Лалићевом случају показују три његова најуспјешнија књижевно-критичка текста посвећена Његошу: есеји „Вријеме настанка *Горског вијенца* (По писмима Његошевим и његових сарадника)”, 1947, и „Његошеви поклоници младог сунца” (1963), као и студија „Иво Андрић о Његошевој поезији” (1993).² Међутим, тај списак репрезентативних текстова је непотпун без три истородна књижевно-критичка текста, који свим садржаним значењима указују на још два Лалићева „учитеља енергије”, особито уколико се ради о етичкој сфери: есеј – „Светозар Марковић и његова национално-ослободилачка концепција” (1946), и двоструко обимнији „Светозар Марковић – поводом стогодишњице рођења” (1946), као и бесједа – „Зубља Марка Миљанова”, изговорена као уводна ријеч на Међународном научном скупу посве-

² Андрић је о Његошу написао десет занимљивих критичких прилога. Они припадају различитим врстама и жанровима: „Његош као трагични јунак косовске мисли” (1935), „Његош у Италији” (1925), „Љуба Ненадовић о Његошу у Италији” (1951), „Његошевска човечност” (1947), „Светлост Његошевог дела” (1951), „Вечна присутност Његошева” (1947), „Његошев однос према култури” (1951), „Нешто о Његошу као писцу” (1951), „Над Његошевом преписком” (1963) и „Тренутак у Топлој” (1963), који припада есејистичкој прози. Упутно је видјети књигу Слободана Калезића *Иво Андрић: Његош као шрагични јунак косовске мисли* (Приштина 1995), у коју је уврстио још шест, махом публицистичких Андрићевих прилога, објављиваних од 1934. до 1951. године, што укупно износи 16 критичких текстова о Његошу.

ћеном кучком војводи и самоуку (у Титограду, 7–9. V 1981), поводом осамдесетогодишњице смрти.³

И са и без повода којим се огласио, Лалић показује истинске симпатије за Марковића као заговорника социјалистичких идеја и заступника теорије реализма, што се види по етичкој апофтегми коју је преузео као сопствено животно начело, а коју цитира у првом есеју. „Онај који није готов да се за сваки атом својих убеђења жртвује, нек се не зове представником народних мисли.” Истоврсну сагласност двају аутора налазимо и у естетичкој сфери, у томе што Лалић сматра Марковића зачетником критичког реализма у српској књижевности, односно што се у потпуности слаже са његовим становиштима изложеним у огледима „Певање и мишљење (Једна панорама из наше лепе књижевности)”, 1868, и „Реалност у поезији (Писмо уредништву *Майице*)”, 1870. Стога ни мало не чуди чињеница што је парадигматски есеј „Његошеви поклонници младог сунца” (писан за *Сјоменицу САНУ*, књ. 22, 1963, 43–47) завршио подсјећањем на Марковићево одушевљење Његошевом поезијом као аутентичном књижевном творевином: „И када је млади и генијални Светозар Марковић писао своје редове о Његошу, то није била само посмртна почаст какву су још антички хероји без зависти и зазора указивали својим великим претходницима, него је млади претеча социјализма упознао у Његошу свог претечу и рекао о његовом дјелу стварну и истиниту ријеч” (143).

Судећи по Лалићевом мишљењу, саопштеном у експлицитној поетици, Његош се не може поредити са другим писцима у естетичкој, а војвода Марко Миљанов Поповић у етичкој сфери, посебно уколико имамо у виду његов књижевни првијенац *Примјери чојсџива и јунашџива* (1901). У поменутој бесједи Лалић у кучком војводи види „једног од највећих људи Црне Горе, човјека који нам својим примјерима, карактером, оствареним дјелом и завјетом на

³ О књижевном опусу М. Лалића објавили смо најприје три књиге: *Романи Михаила Лалића* (Београд 1974), *Писање као судбина* (Поетика Михаила Лалића), Приштина, Нови Сад и Подгорица 1994, и *Михаило Лалић* (Бијело Поље 2004); потом смо приредили Лалићеву књигу *Пијави јосао сџисаџеџа* (Разговори о књигама између 1962. и 1984. године), док смо недавно, заједно са Милом Медиговић Стефановић, приредили Лалићеву књигу *Међурајино књижевно сџваралаџџиво: џроза, џоеџија и криџика (1935–1941)*, Крагујевац 2014, у коју смо уврстили 36 књижевних прилога објављених у наведеном периоду.

Видјети такође и нашу књигу *Реџорика човјечносџи* (Морфологија и семантика дјела Марка Миљанова Поповића), Нови Сад – Подгорица 1993, четири књиге посвећене његошологији: *Њеџоџев џоеџски џовор* (1991), *Њеџоџева џсихолоџија и филоџофија сџварања* (1997), *Њеџоџева џоеџшка и есџеџика* (2002) и *Пеџар Друџи Пеџировић Њеџоџи* (2003), као и приређену књигу *Њеџоџеве џоеме* (2013).

човјечност чини част спадајући међу велике људе југословенских народа”, да би недуго потом наставио започету мисао:

„Ипак се *Примјери* издвајају. По временски неограниченој љепоти моралних подвига то је књига каквих је мало на свијету, можда једина у свијету књижевности, књига која је од почетка до краја посвећена, испуњена врлинама. Праштање, правичност, поштовање противника, превазилажење личних и уских интереса, пожртвовање, вјерност, јунаштво, миротворство и човјештво – ко је други нанизао такав вијенац моралних подвига и нашао толико њихових скромних носилаца да о њима и само о њима сачини књигу?”... (170).⁴

И продукционим и рецептивним моделом Лалић показује природни, стечени и одњеговани естетски укус. То се нарочитом снагом показује у пишевом одређивању за народни језик, односно за мудроносну прозу и поезију коју обилато проналази у Његошевом и Поповићевом дјелу. Тиме објашњавамо и његово инсистирање на пословично интонираним говорним исказима, на чујности тих исказа, као што су Његошеви: „Теже је бити човјек него владика” или „Откако је Ловћена отада су и громови” или Поповићеви: „Јунаштво је кад браниш себе од другог, а чојство када браниш другог од себе” или „Не занеси се за крупне побједe, које с присутном крвљу земље и градове обарају, но се занеси и за мале побједe, тек које божански дишу и миришу”.⁵ Инстинктом аутентичног ствараоца Лалић је од Његоша и Поповића преузео поступак „живог говора” (сказа) и „писаног говора” (писма), односно он је у потпуности постао приврженик истовременог обраћања *слушалоцу* и *чијшалоцу* (првом као припаднику патријархалне или наративне, а другом као припаднику грађанске или скриптивне културе).⁶

⁴ При изрицању вредносних судова и мишљења Лалић скрупулозно води рачуна и о етичким и о естетичким вриједностима Поповићевог дјела, које не припада у цјелини чисто књижевној форми. Упркос евидентним симпатијама за писца и његово дјело, он не изриче претеране апологије, као што то чини Вељко Петровић, који у критичком прилогу „Висок, модеран дух и морал” пише: „Смело се може рећи да осећањем мере, размера и тона, премашао је Његоша, Љубишу и Матавуља”, што представља чист преферијализам.

⁵ У епилогу књиге *Примјери чојства и јунаштва* (1901) Марко Миљанов, у виду етичке апофтегме саветује своје савременике и наследице да благовременно користе пишево животно и стваралачко искуство и сазнање: „Ово се тебе повише од другог тиче, млади Кучу, који се биднеш родио да смијеш и умијеш истину говорити и своје племе од порока чувати и бранити” (књ. I, 65). Поповићево мишљење о одбрани истине, правде и части Лалић је у потпуности преузео. Оно му је било једно од примарних оријентира у животу и у књижевном стваралаштву.

⁶ У „Предговору” критичког издања *Примјера чојства и јунаштва* (1990) приређивач Јован Чађеновић пише: „Дакле, о неким догађајима о којима се

Ријечи које „божански дишу и миришу” посвећене су без изузетка каталогу врлина: *чојсїву, јунацїиву, слободи, ївреди, исїїни, збору и чину*. Посматрана у дијахроној равни, као једна од наших духовних вертикала (Лалић – Андрић – Марковић – Марко Миљанов – Његош), она без изузетка указује на доминацију *дјелатне филозофије*, у чијем се средишту налази античка етичка апофтегма – *Чинїїи и биїїи!* (код Његоша је то – *И збори и ївори!*). У том свјетлу посматрано, а слиједећи своје „учитеље енергије”, Лалић настоји да саговорницима (реалним и потенцијалним) открије *исїїине* које имају универзално значење, јер само такви текстови претендују на аутентичну и трајну егзистенцију. У веома успјелом прилогу „Његошев бескомпромисни активизам” (1963) Лалић инсистира на одбрани „*њеџошевске їтрадиције*”, настојећи да се новим књижевним дјелом што више приближи свом стваралачком узору. Управо стога за *Лелејску џору* он тврди да је то „дјело напојено на истим врелима на којима се давно прије напајала његошевска традиција, дјело с јунацима чију је психичку конституцију Његош не само опјевао него и својим примјерима и својим pjesништвом изграђивао за живота и послје смрти” (132).⁷

Да је Лалић од најмлађих дана био упућен на Његошева и Андрићева дјела као „учитеље енергије” у најбољем свјетлу показује његова аманетна студија „Иво Андрић о Његошевој поезији” (1993), објављена у *Гласнику Одјељења умјейносїи* (ЦАНУ, 1993,

говори у *Примјерима* живјеле су pjesме и приче напореда, и прије него што их је Марко Миљанов записао. Вјероватно је неке анегдоте Марко испричао према народним pjesмама, нпр. о Нову Поповићу и Петру Бошковићу. То потврђује гледиште да је писац вјеровао у истинитост народних pjesама, па је садржину pjesме изложио у форми кратке приче или анегдоте. Сматрао је да је оно дјело значајно о коме се говори у народу или о коме се пјевају pjesме, за њега је то био доказ да је догађај достојан пажње” (књ. I, 11). На сложеност односа животне, историјске и умјетничке истине недавно смо указали у студији „Књижевни мит о Шћепану Малом у дјелима Стјепана Зановића, Петра Другог Петровића Његоша и Стефана Митрова Љубише (Прилог наратологији)”, у тек објављеној књизи студија и огледа *Зачарани круг: историја сїварносїи и умейносїи*, „Змај”, Нови Сад 2014, 9–34.

⁷ Његошев „бескомпромисни активизам” Лалић дефинише и као Његошево и као сопствено животно и стваралачко опредјељење:

„За нас који смо те стихове туге, бриге, страве, наде и заноса, тужбалица и победа чули од гуслара, од сељака на орању и од дрводјеља прије него од учитеља, док још нијесмо знали да су стихови и да су у књизи и да се у књизи могу наћи кад затреба и пренијети гдје устреба, то нијесу биле само поруке, савјети и аманети – порука је слаба ријеч, а аманет застарјела – било је то нешто много више: тамне приче о тамним збивањима што су прошла и проицљиви наговештаји о збивањима што долазе и подаци о држању људском и нељудском, и мукли предачки дозиви из даљина и из таме спојени са шумом лишћа и хуком вода и вјетрова као да читава завичајна земља и природа садејствује са pjesником у његовом настојању да нас поведе путем људског у његовим немирним бдјењима и судбинским одлукама” (133).

књ. 12, 17–36). У њој посебно место заузима анализа Андрићеве докторске дисертације *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине* (одбрањена на њемачком језику, у Грацу, 1924) и студија „Његош као трагични јунак косовске мисли” (1935). Иритиран неправдама савременика према двојници најзначајнијих стваралаца нашега поднебља, Лалић своју студију пише искрено, борбено и исповједно – *sine ira et studio*. Истовремено он показује изванредно познавање свих Андрићевих прилога о Његошу, као што је, на примјер, „Вечна присутност Његошева” (1947), у коме се писац бави сâмом суштином ствари, истичући реченице попут следећих: „Свуда нас је пратио Његош. (Иако је и то била само оптичка варка: ми смо мислили да нас он прати, а у ствари, ми смо га носили у себи.) Да, свуда нас је пратио. Али његово живо и животодајно присуство ми смо право и потпуно осетили тек у временима наше највеће националне и друштвене кризе... А Његош је тада порастао и био више и виши у нама него икад до тада” (књ. 13, 63).

Лалић је, природно и логички, бранио његошевску и андрићевску традицију о *Косовском мити* као основу њихових живота и стваралачких одређења, осјећајући потребу времена да се неки од својеврсних националних митова правовремено ре-митологизирају.⁸ Полемишући са претходницима и савременицима, Лалић се определио за утврђени поступак актуелизације и проблематизације феномена и ноумена, односно проблема и апорија. Заправо, својим аналитичким текстом из његошологије „Иво Андрић о Његошевој поезији” он ре-актуелизује и ре-проблематизује и сопствена и туђа глобална етичка и естетичка одређења. У расправи о односу прошлости и садашњости, тј. садашњости и будућности, он настоји да одбрани неке од духовних вертикала у које беспоговорно вјерује:

⁸ Лалић шалозбилно тврди: „Његоша смо цитирали трипут више него Маркса и Енгелса” (211), а потом неочекивано полемише са приређивачима Андрићеве књиге *Умјетник и његово дело* (1976) који су се у напоменама ограђивали од пишевог бављења косовским митом на неприхватљив начин: „У време кад је Андрић писао своје радове о Његошу, почела је у српској међуратној књижевности да се повампирује косовска митологија, која је у времену пред први светски рат одиграла велику улогу у романтичарском заносу једне генерације што је живела често од фикције и ове је сâма стварала. Идеја о косовском миту била је у том тренутку дирљива романтичарска фикција, али се касније изобличила. Стога се намеће потреба да се разграничи Андрићева визија косовске трагедије од вербалног „митологисања” које је карактеристично за то време” (291).

За разлику од њих, М. Лалић истиче Андрићеву стваралачку и грађанску храброст да се и у предратном и поратном времену научно бави проучавањем *Косовског мита* у књижевном наслеђу, с обзиром на поновно и често ненаучно актуелизирање и реактуелизирање.

„У даљем тексту се намеће утисак да Андрић више не говори само о Његошу, него и о себи, па би могло изгледати и о свима нама, и не само о прошлости но и оном што нас чека у будућности.” (214–215).

Стваралачки узори

У дугом развоју његошологије као интердисциплинарне науке (1833–2014) прву праву прекретницу у литературологији и лингвистици представља поетолошка монографија Павла Поповића – *О Горском вијенцу* (Мостар 1900), јер као што примјећује један од водећих истраживача глобалних идеја у науци о књижевности – „Ново доба тражило је нове људе, нове идеје и нова мерила”. Потпуну афирмацију Његошево дјело добило је констатацијом другог водећег литературолога тога времена – Јована Скерлића, који је одушевљено писао. „То је најмисаонији човек, најбоља филозофска глава, најјачи и најдубљи дух међу свим српским писцима.”⁹ Потврду Скерлићевог мишљења лако је пронаћи у монографијама П. А. Лаврова (1887), П. А. Ровинског (1889), коментарима М. Решетара (1890–1941), Н. Велимировића (1911), Б. Петронијевића (1924), А. Шмауса (1927), М. Ракочевића (1941) и И. Секулић (1951).

Оне су оставиле видног трага не само у животним него и стваралачким опредјељењима Михаила Лалића током вишедеценијског стваралаштва (1935–1992), него и у новооснованој дисциплини – *лалићологији* (1935–2014), у којој до данас постоји више од 50 самосталних издања посвећеним Лалићу као „Његошу у прози”. Од њих издвајамо монографије: М. И. Бандића (1965), М. Ђорџа (1968), Б. Поповића (1972), И. Павићевића (1987), Б. Мркаића (1990), З. Јестровић (1996), Б. Јелушић (2000), Т. Бечановић (2006) и П. Рмуша (2011), посебно издвојивши етичку монографију Крста Р. Пижурице – *Проблеми морала у његошевој прози Михаила Лалића* (Подгорица 2007).¹⁰ Лалићево интересовање за Његоша и његошологију започето је кратким есејем „Вријеме настанка *Горског вијенца* (По

⁹ Најпотпунију библиографију до тада – *Михаило Лалић (1914–1992)*, ЦАНУ, Подгорица 2000, 214, објавио је Добрило Аранитовић. Њоме су обухваћени прилози од 1935. до септембра 1998. године, што укупно износи 2415 библиографских јединица. Деценију и по касније (2014), у зборнику радова *Петар Друџи Петровић Њеџош – двјестиа година од рођења (1813–2013)* исти аутор објавио је библиографију самосталних издања о Његошу (1851–2013), која износи преко 400 библиографских јединица, као и библиографију самосталних издања о М. Лалићу (1965–2014), која износи преко 50 библиографских јединица.

¹⁰ За нашу анализу од посебног су значаја књиге југословенских компаратиста – М. Марковића: В. Десница – М. Селимовић – Р. Маринковић – М. Лалић – А. Тишма (1981), Р. Церковића: П. П. Његош – М. Лалић – М. Бећковић (1986), К. Р. Пижурице: у књизи *Њеџош и Лалић* (1994) итд.

писмима Његошевим и његових сарадника)”, објављеним у листу *Борба*, 18. VI 1947, 3, а његово белетристичко интересовање позитивно оцијењеним сценариом – *Сјећање на Њеџоша*, по коме је београдска „Авала-филм” снимила документарни филм (дужине 349 метара), који је емитован 13. VII 1947, а двије и по деценије касније објављен у часопису *Сиварање* (28/1974, 2, 213–218) и листу *Побједа* (36/1979, 4953, 22. IX, 9). Није на одмет напоменути да је својевремено и И. Андрић писао сценарио о животу и раду В. Ст. Караџића (1950).¹¹

Занимљиво је, уз то, напоменути да је први књижевнокритички рад М. Лалића посвећен Његошевом епистоларном корпусу (састављеном од преко 1.800 писама), који је Лалић веома педантно проучио: најприје из монографија П. А. Лаврова, П. А. Ровинског и Л. Томановића (1899), потом из књижевноисторијских прилога Д. Вуксана, Р. Драгићевића, Н. С. Мартиновића, Ј. М. Миловића, С. Вукмановића, Ј. Дурковића-Јакшића и других, као и доступних му писама у архивским музејима (на Цетињу, у Котору, Дубровнику, Задру, Трсту и Бечу).¹² У којој мјери је олакшан посао будућим епистографима приказује Андрићева студија „Над Његошевом преписком” (1963) у којој је аутор користио тротомно издање писама које је приредио Мираш Кићовић у оквиру *Цјелокућних дјела Пејтра Пејтровића Њеџоша* (Београд 1951, 1953, 1955) као књиге: бр. 7 (I), 1830–1837, 616; бр. 8 (II), 1838–1842, 564; бр. 9 (III), 1843–1861, 727.

Другу занимљивост представља податак да су Андрић (студију „Над Његошевом преписком”) и Лалић (оглед „Његошеви поклоници младог сунца”) објавили у јубиларној публикацији

Такође је занимљив избор *Кријичари о Михаилу Лалићу* (1984) који је сачинио Војислав Минић, као и зборници радова објављени у Црногорској академији наука и умјетности (1984, 1994, 2008, 2011. и др.).

¹¹ Посебно интересовање Лалић показује за драмске врсте и жанрове. Најприје је објавио фрагмент (у *Филмској култури*, 5/1950, 1, 45–53), а потом и сценарио у цјелини – *Пролећерска њива* (у *Сиварању*, 28/1974, 2, 213–218); сценску адаптацију романа *Докле гора зазелени* названу *Дани мржње* (Титоград 1983). На филмском платну приказане су драматизације романа *Свадба*, *Лелејска гора* и *Хајка*, потом неколико телевизијских адаптација приповедачких проза, а у позоришту драма *Поражени* (објављена у *Сиварању*, 44/1989, 4, 405–446). О њој смо писали у студији „*Variatio delectat*” (2004). Процес генерирања књижевног текста, посвећен трагичном крају партизанке-мученице Радмиле Недић, започет је фрагментима у књизи *Прелазни њериод (Дневник њосмајрача)*, 1988, настављен драмом *Поражени* (1989), а завршен романом *Тамара* (1992), што значи да се радило о опсесивној тематици и мотивици у трећој фази стваралачке метаморфозе (1971–1992), када писац критички преиспитује домете револуционарног преврата.

¹² О Његошевој преписци постоје двије монографије: Весне Вукићевић Јанковић *Њеџошеви њосмајиси* (Нови Сад 2002) и Живка Ђурковића *Њеџош у њимима* (Подгорица 2005).

Српске академије наука и уметности – *Споменица посвећена 150-годишњици рођења Пејтра Пејровића Његоша* (Београд 1963), заједно са другим еминентним научницима (уводном ријечи Илије Ђуричића, Душаном Недељковићем и Васом Чубриловићем). Из Андрићеве студије издвојили бисмо констатацију да је Његош „највећи песник нашег језика”, а из Лалићевог огледа реченицу да су најагилније дјелатнике током протеклих вијека петнаест деценија „кријепили свјетлосни потоци Његошеве поезије”.

Надаље, Лалићев оглед „Његошеви поклонници младог сунца” започет је мишљењима које је аутор исказивао у ријетким приликама: овога пута бранећи премисе естетског плурализма у односу на естетски монизам. На сâмом почетку рада он пише: „За велика умјетничка дјела карактеристично је да дају повода и подносе различита, а често супротна тумачења. Она су и раскорак и слагање суштина дотле несложених, и хаос и његово сређивање, она доносе богатство разноврсних елемената који изазивају дивљења и погодују различитим природама као и њиховим различитим тежњама” (137). Потом, на крају огледа, у виду композиционог прстена, аутор још једном указује на потребу алтернативних интерпретација: „Можда је и то један примјер како настају она неочекивана укрштања и сједињења, карактеристична за велика умјетничка дјела, која спајају елементе дотле неспојене, мире тежње и погледе различите и дају храну за различита и супротна тумачења” (142–143), чиме се брани позната филозофска идеја да се и најудаљеније противурјечности мире на некој вишој теоријској равни.

Да су Лалићеви естетичка и поетичка опредјељења много шира од оних које му се приписују на најбољи начин показује сâм писац тврдећи експлицитно – „Природно је да етичко опредјељење утиче на то што зовемо умјетничком истином”, он без посредника показује истовјетност животне, етичке и умјетничке истине. То се може документовати и много ширим избором стваралачких узора но што и историчари и критичари наводе. На питање – Ко је највећи живи писац? (1969) – Лалић одговара: „Има их бар десетак. Међу њима се налазе Малро, Крлежа, Андрић, Хаксли, Артур Милер, Сартр, Шолохов и Леонид Леонов” (65). Мање је познато, што је и разумљиво, да се у аутографу збирке пјесама, која је састављена од шест циклуса и која се чува у Архиву САНУ, често спомињу аутори модерне провенијенције. Тако на примјер, у циклусу „Декласиране пјесме” (180) преписана је пјесма „Хвала” М. Ј. Љермонтова, а на страни 181 преписана је пјесма „Епилог” Шарла Бодлера (у Шрепеловом преводу); пјесма „Код Небојше” посвећена је Риги од Фере; док пјесма „Шпански пјесник” асоцира на недавну погибију Федерика Гарсија Лорке (175).

И М. Лалић и Д. Ђуровић често свједоче о томе како су припадници покрета социјалне литературе посебне симпатије имали за књижевно дјело Милоша Црњанског. У ријетким разговорима сâм Лалић је свједочио о симпатијама које је имао за пјесника Добришу Цесарића (коме је написао некролог) и Милана Дединца. Под утицајем Дединчеве познате и признате поеме *Јавна йишца* Лалић је написао истоврсну поему „Дјевојка од мјесечине”, али ју је, након негативне критике Радована Вуковића, без жаљења уништио (пропативши тај чин ауторским коментаром о солидарности са истомишљеницима).

Наведене чињенице утврдиле су нас у увјерењу да је сâм Лалић, претјераним поштовањем поетике социјалне литературе, у извјесној мјери, ограничавао ширу лепезу интелектуалних и креативних интересовања. Када је у питању рецептивни модел, то на најбољи начин показују већ помињани оглед о *йоклоницима сунца*, јер су њиме истовремено поновно и митологизовани и ремитологизовани *соларни* и *књижевни мити* о младом сунцу. Сунце представља моћ младих генерација, односно свега што се регенерише у природи и друштву, што захтијева посебан поступак симболизације и метафоризације. Занимљиво је Лалићево мишљење да поезија може оно што не могу друге области духовних дјелатности, па чак да може и више него што може (!?). Стога нас у овом раду у подједнакој мјери интересују међусобни односи трију процеса: митологизације, демитологизације и ремитологизације; као и процеси генерирања поетских идеја и књижевног текста, неопходни у процесу праћења генезе и палингенезе *књижевног мити* о младом сунцу.

На крају огледа „Његошеви поклоници младог сунца” Лалић се на теоријском плану бави анализираним митовима, сасвим исправно тврдећи: „Мајка земља је митски симбол смрти, али и обнове живота; кад се доведу у везу с младим сунцем, симболом боље ере и боље будућности, онда та два симбола упућују на врло старе митске теме цикличног кретања и вјечног повратка: да се ништа не може створити без жртве, да се живот може родити само из живота жртвованог, да је насилна смрт стваралачка у том смислу што се жртвовани живот манифестује у сјајнијем облику на другом нивоу егзистенције”... (142). Под синтагмом „митске теме цикличног кретања” Лалић подразумева најприје мит о птици *Феникс*, а потом пагански и библијски *риџуал* жртвовања и саможртвовања.¹³ У природи је Његошеве и Лалићеве поетске идеје и

¹³ Средиште расправе о жртвовању и саможртвовању налазимо у познатом Његошевем дистиху:

пјесничке слике да оне сажимају значења, било да се ради о ејдетском начину мишљења (у *сликама*), било о логичко-дискурзивном начину (у *појмовима*). Иза таквог поступка крије се стваралачка тенденција којом се шире поља асоцијативности. Она се могу ислеђивати хронолошки и типолошки кроз дјела: *Луча микрокозма* (1845), *Огледало српско* (1846) и *Лажни цар Шћепан Мали* (1851).¹⁴

Етимон поетеме о *соларном митџу* или *књижевном митџу* младо сунце инвентивно је засводио финале филозофско-религиозног спјева *Луча микрокозма* (Пјесна VI, ст. 251–260). Мит представља звучну каденцу спјева, примјер високе поетске реторике и мјесто са издигнутим значењем:

*О невини синови њрироде,
о мудросији њросиџа најсјајнија!
До рођења свјетџа истиноџа,
ви њресреџни њоклоници сунца!
Ви сџе вјерни небесни синови,
вас свјетџила луче живовџворне
носе к џворцу, лучах истиочнику;
луч је сјајна божословија вам,
луч вам жерџиву у небо уводи,
луч вам џворца освјетџљава душџ!*

Апологија свјетлости, о којој је надахнуто писао њемачки слависта Алојз Шмаус (1927), добија у Лалићевом тумачењу бројне особине позитивних вриједности (како у свијету материјалне, тако и у свијету духовне културе). Уједно, Његош даровите пјеснице сматра *џосредницима* међу џуд'ма и међу божеством, што је на најбољи начин показао посветом „Сјени Александра Пушкина”,

„Ко вјечито хоће да живује,
мученик је овога свијета”,

подједнако актуелном у митолошком, религијском и предајном аспекту, с једне, као и у историјском, поетичком и естетичком аспекту, с друге стране. О томе смо писали у студији „Жртвовање и саможртвовање” и огледу „Страдање и стварање као вертикале хуманитета”, објављеним у нашој монографији *Његошева џоеџика и есџеџика* (Нови Сад 2002, 286–307 и 308–321).

¹⁴ На врхунцу стваралачких моћи Његош је писао, припремао за штампу или штампано једно за другим следећа дјела: *Луча микрокозма* (1845), *Огледало српско* (1846), *Горски вијенац* (1947) и *Лажни цар Шћепан мали* (1851). Најдуже је припреман посљедњи, романтично-драмски спјев или „књига дијалога” о Шћепану Малом (1833–1851). О томе смо више писали у студији „Књижевни мит о Шћепану Малом у дјелима Стјепана Зановића, Петра Другог Петровића Његоша и Стефана Митрова Љубише (Прилог наратологији)”, објављеној у нашој најновијој књизи студија и огледа – *Зачарани круџ: историја, стварносџи и уметносџи*, 9–34.

која има двије верзије и која је објављена на почетку књиге *Огледало српско* (1846, ст. 1–10), састављене од LXI епске пјесме:

*Над звјезданим мноґосѣруким сводом,
над домаком умноґа ѿгледа,
ѿод врховним небосклоном неба,
дје се млада неѣресѣано сунца,
искресана руком маґическом
оѣѣшеѣ ѣворца, сѣѣљу ројевима:
ѣамо се је ѣвој гениј зачео
и ѣјевања миром ѿмазао;
оѣкуд зора сине над ѣприродом
одонуд је к нама долеѣио.¹⁵*

Његошеву квинту, коју у спјеву *Лажни цар Шћеѣан Мали* (III, ст. 501–505) казују Прво и Друго коло, као сумирано народно искуство и доказ дугог памћења, Андрић је у студији „Његош као трагични јунак косовске мисли” (1935) цитирао једанпут (књ. 13, 26), а Лалић у огледу „Његошеви поклоници младог сунца” (1963) чак два пута (на 140 и 142), показујући на тај начин дивљење према наглашеној литерарности наведеног поетског сегмента:

*Клањају се младу сунцу дв’је ѣисуће виѣезовах,
целивају маѣер земљу да им сѣокој ѣѣихи даде.
Хоће брајску крв да свеѣе и разуру њих домовах,
али лисѣом изгинуѣи, – о друґоме сад не раде.*

Молиѣву им сунце ѣрими, земља славан гѣроб обећа.¹⁶

¹⁵ У „Прилозима историји првог издања *Огледала српског*”, објављеним у *Летоѣпису Маѣице српске* (Нови Сад, 1949, књ. 364, св. 6, 385), Љубомир Дурковић-Јакшић је утврдио да је постојала и првобитна верзија посвете А. С. Пушкину писана у класицистичком маниру:

*„Благодјетелни генију славјански,
на пјевање небом помазани,
који сједиш на светој кафедри
у средини великог народа
теби ово дјело посвећујем”.*

¹⁶ Његош је ове стихове написао поводом велике побједе Црногораца (у боју са Турцима на Трњинама 1717). Истом мотиву поново ће посветити пажњу у Четвртој пјесни *Свободијаде* (епски спјев у десет пјевања, издат постхумно у Земуну 1854, приредио Љ. П. Ненадовић), као и у Дјејствију трећем, јавленију осмом, стиховима 585–586, драмског спјева о Шћепану Малом:

*„Бјеснило је дивље Турке на све наше краје вело,
бјеснило их бешчовјечно на злочинство њино стеже”.*

Идеју о цикличности рађања сваке нове генерације и њену спремност да се жртвује за високе етичке идеале – Лалић је уобличио сљедећим ауторским коментаром: „Његош је млад умро и кад собом није више ништа могао да учини за слободу – његова поезија, у поезију уобличена свијест народа о сáмом себи остала је као жив зрак свјетлости да народу открива пут у будућност.”¹⁷ На тај начин је апологија Његошу прерасла у апологију поезији, а сáмим тим и апологију свих етичких и естетичких вриједности које убрајамо у каталог локалних и универзалних вриједности сваке од познатих нам цивилизација. Лалић то показује бројним цитатима из Његошевог дјела, у свим врстама и родовима којима се бавио, јер је цјелокупно његово дјело прожето његошевским духом и његошевском традицијом.¹⁸ Тако тумачена, сасвим је оправдана и у свему прихватљива сљедећа Андрићева мисао, која би могла стајати као у камен уклесани натпис изнад читаве Лалићеве књижевне грађевине:

што је послужило као претекст за највиспредију поетску рефлексију:

„Зло чинити, ко се од зла брани,
ту злочинства није никаквога”,

коју изговара умни и искусни Мула Хасан у Дјејствију петом, јавленију трећем, стиховима 181–182.

¹⁷ Лалић је и лично и анализираним прилозима утицао на поједине писце и његошологе. Један од њих је и романијер Чедо Вуковић, аутор романа *Поруке*, посвећеног Петру Првом Петровићу Његошу (1963) и *Судилишће*, посвећеног Петру Другом Петровићу Његошу (1971), као и поеме *Снови микроkozма*, састављене од 1326 стихова (2000), која му је послужила за својеврстан дијалог са Његошевом *Лучом микроkozма*.

У писму приређивачу издања *Порука* из 1999. године, послатом из Будве, 23. XI 1998, Вуковић пише: „Сјетим се да ми је Михаило Лалић – и то с правом – замјерио што у *Порукама* бар нешто нијесам проговорио о Мојсију Зечевићу. Михаило је и ту видио извјесну неправду према Васојевићима ... И сад сам захвалан Лалићу што ме је опоменуо, а сада и непосредно подстакнуо. И ево, дописах неколико редака и о „оцу игуману Мојсеју” – не да бих исправљао неправду ... но да покушам колико-толико боље завршити роман *Поруке*. Да ли сам у томе успио – друга је прича” (451).

¹⁸ За теоретичаре који се баве теоријом цитатности веома су занимљиви цитати преузети из Његошевог дјела и инкорпорирани у структуру романа *Лелејска гора*. Његошевој апологији *свјетлости* Лалић је супротставио апологију *шаме* у првој од пет обимних цјелина романа коју је индикативно насловио као „Бјеше тама” (9–115), започета стихом „Бјеху мушка прса охладњела”; као и другу цјелину „Сам” (117–223), започету стихом „О проклета земљо пропала се”. Понекад су Његошеви стихови инкорпорирани у прозни исказ, јер структуру Лалићеве прозе често обиљежава десетерачки интонирани ритам, али нам се најважнијим чини реторика наслова почетне („Магла”, 11–19) и посљедње главе романа („Из магле”, 554–562), у којима препознајемо посебну симболику и видно наглашену виталистичку поезију живљења и стварања. Четврта цјелина започета је цитатом из „Посланице Црногорцима и Брђанима” Петра Првог (335), а пета цјелина стиховима Марка Миљанова Поповића „Кол’каш ми је птица дириктањем” (447).

*Године су ѿроцле од ѿада, али се не бих
могао сејшћи ни једног ма и крајког ѿериода у
живоју, без Њеџошевог сћиха, без мисли о Њеџошу.¹⁹*

¹⁹ Лалић је у Његошу препознао тип прегаоца, ствараоца и мислиоца који је заслужио апсолутно признање поштовалаца умјетности, стила и језика, јер је до крајњих граница предат књижевној мисији као путу ка откривању апсолутног смисла, уколико он постоји!? Стога нам се чини да му је, и искуствено и стваралачки, могла бити веома блиска ничеански срочена апофтегма:

„Ко пише крвљу и у изрекама, тог није доста само читати, већ га треба и наизуст учити.”